

Մերին ժամանակներս սկսած քառական խօսուիչ Եւրոպիոյ մէջ եղած մեր գաղափարաւորեանց մասին, որոնք քառական բարձր դիրք և հանգիստ վիճակ մ'ունին, մասնաւոր ջանքի մի երկիրներուն մէջ։ Միակայն ցաւալի է՝ որ երբայով կը կորսնցընեն իրենց ազգային լեզուան և ոգին, կը խառնուին զիրենց շրջապատող ազգեցիկ տարերաց հետ, իրենց տարին հետ պատռաստեմ ժող ժողիկներով գոռաբանալու միջոց՝ կը մոսնան իրենց բռն և արմատը։ Սոցա կարգին և Եան Հռեն գարիոյ Տրանսիլվանիա գաւառին մէջ եղած փոքրիկ քաղաքը՝ Պաշպայով կամ Եղիսաբեթապոլիս կոչուած, յորում՝ զոյրե մեր Երանանդորմ Միխրաթ Արախօր ժամանակին ի վեր (յամին 1720) ոսկեցի է Միխարանուրիան վանատեղի մի, հանդերձ գեղեցիկ եկեղեցեան և գրատաւը։

Այս տեղ մեր դիտաւորութիւնը չէ՝ խօսել այդ ազգային գաղափարաւորեան մասին, որոնք վրայ այդեմ շատ խօսեցեալ և գրեցեալ, այլ միայն լրացնել այն տեղեկութեանց բերին, որ կը նշմարուի բերեւ ճոցա մէջ. այս է, նոյն տեղոյ ազգային դրպրանոցի⁽¹⁾ հաստատութեան պատմութիւնը յոսարանող կետ մի։ Սա և առաջիկայ Ատենական հասո, զոր խօսել և քաղաքին Ալալաներուն առջև մեր նշանաւոր պատմագիր Հ. Միխայելով. Չամլեանն, տեղոյն յարմար ունով և լեզուան — զոր ինչ անտիպ քաղմարի գրութեանց մէջ գրուանք, — և իրեն նոյն դպրոցին համար սահմանած Էսենոններն, զոր հետեւեալ առնաբերքին մէջ պիտի հրատարակենք։ Ներկայ

ձառս պատշաճ համարեցանք տպել՝ թէ՛ իբր պատմական և գրական արժեք ունեցող գրութիւն, և թէ միանգամայն իբր քանկ նշխար մի այնպիսի յարգելի գրի, որ անշուշտ համեմի պիտի անցնի ազգայնոց։

Ելլա մամեայի գումարութիւն՝ իւրումն ցանկալ բարւոյ. 'ի նոյն բերի, և զնոյն խընդրէ։ Եթէ որում կարօտի, այնպիսի ինչ իցէ՝ յորում ունիցի զհաստատութիւն իւրոյ գոյաւորութեան, տաւել քան զամենայն 'ի նոյն յօտարի։ Տարիք, հուր, շուր, հող և օդ ինքնայտար բերին յիւրեանց կեդրոն, զի անդ ունին Հանգիստ ի գոյութեան, և խորշին յամենայն՝ որ ապականարար է նոցա։ Մասք առ 'ի սնունդ իւրեանց 'ի լրային մասունս հողոյ ձկտին, և զարմատս իւրեանց 'ի նոյն ձկտեցուցանեն. զի նովին գոյաւորին ըստ տնկական իւրեանց գոյոյ։ Կենդանիք ինքնայտար յօտարութեամբ բերին 'ի կերակուրս 'ի ժամու՝ և յայլ կենսական գործս. զի այն է նոցա դարման կենաց։ Թի՛նչ բերի և իւրաքանչիւր մարդ ըստ տնկական մասին՝ 'ի պաշտպանութիւն կենաց. ըստ զգայական մասին՝ 'ի Հանգիստ և 'ի դիւրութիւն զգայութեան՝ 'ի զգուշութիւն 'ի փնասակարաց. ըստ բանական մասին՝ 'ի Համբաւ, յունեւ, 'ի փառս, 'ի խօս, 'ի մեծութիւն, ևն։ Բայտ բարոյական բարի յօտարութեան՝ յառաքինութիւնս, 'ի մեծագործութիւնս, և այլն, և այլն։ Թի՛նչ բերին և թագաւորութիւնք երկրի, իշխանութիւնք և քաղաքք. 'ի բազումս յոյժ. այլ առաւել քան զամենայն յայն ինչ՝ որ հաստատութիւն է թագաւորութեան, և պաշտպանութիւն տէրութեան իւրեանց. ժողկեցուցանեն բարեխաւութեամբ գոյողովորդս. առնուն 'ի ձեռին զհաւատարիմ կառավարիչս. հաստեն զօրէնս այնպիսի, զի նովին մարթասցին պաշել զհպատակ իւրեանց 'ի հնազանդութեան։

1. Սորա հաստատութիւնն եղած է յամին 1789-90 որ մինչև 1857-58 տարին Միխարանութեան կարգ տեսութեան և խնամող ներքև էր. բայց յետոյ քաղաքին վարչութեան անդաւ, սակայն միշտ նպիւրեւն լեզուի դասաթոսութեան իրաւունքը մեր կարգ ձեռքը թաղով։

Զգուշանան 'ի թշնամեաց, կարգեն զգորս, ամրացուցանեն զերեսս, և այլն:

Քաղաքդ երկնակացեալ, քաղաքդ Եղիսարեթ, մէկոյ միայն 'ի վերայ աշխարհի, յինչ բերիս, զինչ խնդրես, և որոյ պնդեալ ես զհետ: Մի միայն է, որով Հաստատի քոյդ ամրութիւն. և այն միայն է՝ զոր դու ոչ խնդրես, և ոչ իսկ կամիս խնդրել. և փոխանակ ընդ այնր՝ այնպիսուսն պնդեալ ես զհետ, որ ամրութեանդ ոչ (միայն) չնպաստէ, այլ և փնասէ: Սմբութիւն և Հաստատութիւն այսր քաղաքի՝ է ունել զպրատուն կատարեալ երկուց լեզուաց՝ յատինականն և Հայկականն. կամ՝ ասացից՝ Արատմիա, յորում մարգեցին մանկունք՝ բարի կրթութեամբ ըստ Հոգւոյ և ըստ մարմնոյ՝ յամենայն մակացութիւն և յազատական արուեստս՝ 'ի լեզու լատինական և Հայկական, Եւ ընդ Հակառակն այսորիկ՝ փնաս և վտանգ Հաստատութեան քաղաքիս է՝ չունել զայսպիսի դպրատուն յինքեան, և տարարնակ ցրուել զմանկունս յայլևայլ քաղաքս: Իսկ թէ զինչ օգուտ 'ի միոյն և զինչ փնաս 'ի միւսոյն յառաջ գային, յայտնադոյն կարգէ տեսանել ամենեքին: Եւ 'ի փոքուէ սկսեալ՝ յորդոր եղէց Հայել 'ի մեծամեծսն:

Հայեցողք նսի առաջին՝ 'ի փնաս և 'ի շահ դրամոցն՝ բաղդատութեամբ միմեանց: Այս ճմարտիս է, զի զէթ քսան մանկունք 'ի քաղաքէ աստի առաքին յայլս՝ վասն ուսանելոյ՝ 'ի դպրատան, 'ի Վիեննա, 'ի Բեշդ, 'ի Սեպիկ, ևն. և վասն քսանիցս այսոցիկ յիւրաքանչիւր ամի գտնէ 3.000 դանակնք գնան 'ի քաղաքէ աստի յայլ քաղաք, կամ ասացից՝ 'ի քաղաքացւոց աստի պալատին այսչափ դրամք: 'ի տասն ամս 30,000 դանակնք: Թո՛ղ գծախա որք պատճառաւ ճանապարհի, և մնայութեամբ 'ի քաղաքի անդ՝ վասնին: Որդ՝ որ իշխանութիւնք կամ որ քաղաքը չունիցին փոյթ մեծ, զի որ իւրեանցն է ստացուած, մի անցէ յայլ Թագաւորութիւնս: Չայս ոչ միայն քաղաքը աղքատ և կարօտք գիտեն, այլ և որք փարթամքն: Հայեցարժեք 'ի կառավարութիւն մերումս կայսեր, որ արքայից արքայ վերանային, որ քան զամենայն Թագաւորութիւնս Հոգրագոյն Հոյսկի, որ քան զամենայն տէրութիւնս փարթամագոյն անուանակոյի. որքան զգուշութիւն ունի, զի մի յայլ Թագաւորութիւն Հեղցին իւրոյ երկրի դրամք և մեծութիւնք. զայս և յայլ մեծամեծ Թագաւորութիւնս տեսանեմ 'ի Փաղղիացւոցն, 'ի Մոսկովիցն, և այլն:

Այլ արդ՝ զինչ ունիցիմք ասել վասն մեր. որչափ է մերս փարթամութիւն, և որով

ճանապարհաւ ստացեալ ունին զգրամս՝ որք փարթամս ասին 'ի քաղաքիս: Եւ զիմարդ է, զի մեք աղքատագոյն գոյով քան զայլ տէրութիւնս, կամիցիմք՝ զորս ունիմքն՝ յայլ տէրութիւնս անցուցանել, և այն՝ առանց առնելոյ անտի ինչ յայս դիպուած՝ ոչ ունիցի և ոչ զգնելի: Իսկ եթէ աստ լինէր շինութիւն դպրատան, այն ամենայն դրամք՝ որք 'ի քաղաքէ աստի յայլ քաղաքս Հեղուի և զեղուն 'ի պէտս դպրութեան, աստ մնային, և 'ի քաղաքի աստ չըլարեբէին. զի որ ինչ տուեալ լինէր, 'ի վերջոյ՝ եթէ ոչ 'ի տուողն՝ գտնէ 'ի քաղաք տուողին դառնայր: Այս ոչ փորձ ինչ է, այլ մեծակշիռ իրողութիւն. զոր որպէս և ասացի՝ դիտեն և այլ տէրութիւնք և քաղաքք. և Հնարին ոչ ևս զիւրեանցն յայլս, այլ զայլոցն յինքեանս ձգել և կորցել, և որպէս թէ Թակարդիւք իմն որայս:

Ամենայն Թագաւորութիւնք յատուկ առանձին կանգնեն դպրոցս 'ի տէրութեան իւրեանց, որպէս զի մանկունք այնր աշխարհի անդ ուսցին. ոչ զի ուրն է նոցա փոյթ, այլ զի ծախքն՝ որք լինին՝ անդ մնացեն, և մի յայլ Թագաւորութիւնս անցցեն: Ի Հոգեւոր ուխտատեղիս ևս զայս զգուշութիւն առնեն բազում անգամ բազում Թագաւորութիւնք. յիտարիս տոն մեծ կատարի սրբոյն Ֆրանչիսկոսի Ասդիզացւոյ, և Ներողութիւն լիակատար բաշխի յԱսդիզ քաղաքի՝ 'ի տէրութեան սրբաղան պապին. որոյ վասն գնան անդ բազմութիւնք ուխտաւորաց յայլևայլ աշխարհայն: Զինչ արար Վենետիկեցին՝ որովհետեւ այն լիակատար Ներողութիւն շնորհի յամենայն եկեղեցիս Ֆրանչիսկեանց, Հրաման եկան զի որք միանգամ 'ի տէրութեան Վենետկոյ իցեն, մի ևս գնացեն յուխտ յԱսդիզ 'ի տոնի անդ, այլ՝ յեկեղեցիս եղեալս 'ի տէրութեան Վենետկոյ: Ընդէ՛ր. զի այն դրամք՝ որք յԱսդիզ Հեղուին ուխտագնացութեան պատճառաւ, մնացին յիւրում տէրութեան: Այլ արդ՝ եթէ այս փարթամ Թագաւորութիւն, յոյնպէս և այլք, զայսպիսի զգուշութիւն առնեն, քանի՞ ևս արժան էր մեզ այսպիսեալ վարիլ զգուշութեամբ:

Աստէն պարտ է նկատել և զայս, և 'ի մեծագոյնն ևս Հայել: 'ի Համբաւել անուան այսր դպրատան, արդեօք քանի՞ քանի՞ մեծատուրք Հայոց Հանդերձեալ իցեն առաքել զորդիս իւրեանց աստ, և տալ քաղաքիս գտուրս ուսանելոյ մանկանց իւրեանց: Որչափ ինչ ևս արտաբոյ այսց տրոց յունիցին առաքել և առաքեացեն իսկ առ 'ի պէտս դրուրատան, ևս ևս 'ի պատիւ եկեղեցեաց

տեղւոյս, նաև յընծայութիւն իշխանաց քաղաքիս: Այսմ իսկ քանի՞ք կան որք այսմ սպասեն, այսմ փափաքեն:

Հայեցուք՝ երկրորդ, և յանուն քաղաքիս. զի՛նչ կարծե՞ք. ո՞վ արդեօք գիտիցե՞ թէ կայացէ աստ քաղաք Հայոց, քաղաք անուանեալ իշխարսէթ կամ Պաշկալով: Յաշխարհին սոմնեցուց, մարաց, պարսից, արաբացւոց, և այլն, յորև և շրջեցայ, ոչ ոք գիտէ ինչ զայսմանէ. և ոչ իսկ այսմ գիտեն: Այլ եւ թէ բացցի աստ դպրոց, յաշխարհ ամենայն յաշողագոյն տարածեալ սփռեցի և հռչակեցի անուն սորա, ո՞չ իբրև հասարակ քաղաքի անուն, այլ՝ իբրև հայապիսի քաղաքի յորում հինիս սոցնուականութիւն. այնպիսի քաղաքի՝ յորում աւանդի իմաստութիւն. այնպիսի քաղաքի՝ յորմէ ծագէ լոյս բանաւորական կենաց. այնպիսի քաղաքի՝ յորում պայծառասնայ հայկազնեայ վայելչութիւն: Բի՛նչ արդեօք հայի այնուհետև քովանդակ ազգ մեր. հայի՝ ի սա իբրև ի մայր. սմա ցտակայ. զսա փափաքի տեսանել. ի սմա յօժարի բնակիչ: Բ՛լրչափ տունք կան Հայոց ձանձրացեալք ի բռնութիւնէ այլոց ազգաց. ո՛ր ցրուին սղաւ. ի տարարեակ աշխարհ, և յանժանօթ քաղաքս: Եթէ՛ զսա տեսցեն պաշտօնացեալ իմաստութեամբ, ի սա փութան, զսա խնդրեն, ի սմա գտանեն՝ որում տննչան. եթէ՛ ոչ ամենեքին, գէթ բազումք. մանաւանդ՝ որք մեծատունքն են, և անկաբօտք շահավանաւորեան: Եթէ՛ զորդիս իւրեանց առաքեսցեն այսր, զկին նոցա և ինքեանք ժամանեն, և հանդչին ի սմա իբրև ի նաւահանգիստ խաղաղութեան:

Պարտ է նկատել և զայս. որպիսի՞ ինչ երեւի այսմ այս քաղաք յայս Գերմանացւոց և Մաճառաց. տեղի՞ յորում բնակին վաճառականք. ապա թէ՛ դպրատամբ փայլեցի յիմաստութեան և գիտութեան, զի՛նչ համարումն ունիցին անունէ. որպիսի՞ աչօք հայեցին ի սա. յիրաւի պատկառեսցին ի սմանէ, բարձրագոյնս խօսեսցին զսմանէ. և ի յիշել զանուն սորա՝ ուչ դիցեն, թէ՛ զորմէ՛ խօսին: Զի՛նչ պարծանս տան սմա այսմ. պարծանք մեծ՝ իմաստութիւն է. և մեք ոչ ի մէնջ, այլ ի նոցանէ մուրդապէս առնուաք զայն: Եթէ՛ ի մէնջ էր, մեր էր պարծանքն, և ոչ նոցա. և ոչ ևս պանծային ի վերայ մեր՝ որպէս և պանծանն իսկ, թէ՛ ի մէնջ է՝ զոր ունիք իմաստութիւն:

Հայեցուք՝ երրորդ, և յարգիւնս արգասեաց քաղաքիս. զի՛նչ պաղաքերի ի քաղաքէս աստի. ի վնեւտկոյ՝ ունուք, հայեւիք, և այլ բարիք եւանեն. յիլնկարիոյ՝ ոսկի, պղինձ, և այլն. ի Գերմանիոյ՝ երկաթ,

սնդիկ, և այլն. ի Գաղղիոյ՝ իմաստութիւն, արհեստ, և այլն. ի յԱնգլիոյ՝ զարմանալէն կարասիք և զործիք. օղնպէս և յայլ աշխարհաց այլ ինչ: Զի՛նչ ապա աստի. ոչ ինչ, վաճառականք ևեթ սփռին աստ և անդ. շահին այր, և շահեցուցանեն. այլ այս չին արգասիք քաղաքին: Մեծ իմն առաջի կայինձ ասել. այս քաղաք արդարև ոչ ընծայեցուցանէ ինչ, բայց կարէ ընծայեցուցանել զմարդիկ. այսինքն են՝ ուսեալ անձինք, իմաստունք և վարժք: Ընդէ՛ր ք մեզ, զոր կարեմք ընծայել ի քաղաքէ աստի մերմէ՛ յայ. լոց քաղաքաց մուրանալ, յօտարաց և յանձնօթս եղելոց: Բ՛լն իսկ արժան էր մեզ պարծիլ, թէ՛ յընծայել այլոց քաղաքաց զայլ ինչ, մեք ընծայեմք զայնպիսիս, որոց վասն են այն ինչք. այսինքն է՝ ընծայել զմարդիկ: Սոյն այս մի ինչ թուեսցի ձեզ թեթև և փոքր. դի թէ մեծ է՝ վաճառ հանել ի քաղաքէ, քանի՞ ևս մեծ իցէ հանել զմարդիկ, որոց վասն են վաճառք:

Հէգիմօղլու իպրահիմ փաշայ անուն եւ պարզոս Կոստանդնուպօլսոյ՝ եւարց յաւուր միում ցՅարութիւն ամիրայն Չապանօղլու յԱկն քաղաքէ. Յիւրպաշայիւր քաղաքաց՝ ասէ, եւանեն բարիք, զի՛նչ բարի է այն որ եւանէ ի քաղաքէ ձերմէ յԱկնայ: Պատասխանի ետ այրն խորագէտ. Զեւանեն, ասէ, բարիք ի քաղաքէ մերմէ, այլ՝ բարի մարդիկ, որոց վասն են բարիք: Սորա այս բան իւնթապէս ևեթ ճշմարտի, այլ ոչ տեսականապէս. զի թէպէտև եւանեն ի քաղաքէ անտի մարդիկ, այլ անկիրթք. բարի լինել նոցա այս է, զի են ընդունակ կրթութեան. յայլ քաղաքս կրթին, և նովին բարի ապին: Ելցեն և ի քաղաքէ աստի մերմէ ոչ ընդունակ ևեթ, այլ և ընդունողք և ունողք բարութեան՝ լցեալք բարեօք ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ:

Հայեցուք՝ չորրորդ, յառաւելն և ի մեծն: Մանկունք քաղաքիս՝ որք յայլ տեղիս առաքին, և ի նոսին մաննին, զի՛նչ առանիցին. ուռանին բազում ինչ: Նախ առաջին, գաղլուքիւն, կամ ասացից՝ անլիմուռանդութիւն, որք յառանջ յաղօթս փութային և ի տեսութիւն պատարագի, յետ այնորիկ ի հետաւս չրլին. աւելորդ իմն համարին զայնպիսիս, մանաւանդ թէ իբրև ընդունայն ծանրաբեռնութիւն, գիւտ մարդայն, նիւթ ծաղուն և արհամարհանաց առդնեն և այլոց ևս տան զնոյն խորհիլ և զնոյն առնել: Երկրորդ, թուրքութիւն ի հաւատս. յորմէ իբր ի իւրթանէ վարեալ՝ ընդ առասպելոս դասեն ինչ ինչ ի հաւատարմաց. զանպատեհ ևս խօսին զայնցանէ: Երրորդ՝ անկարգութիւն ի

քրիստոնէական վարս, և 'ի բարոյական դր-
նացս, զորոց յաւէտ պարտ է լռել՝ քան 'ի
յայտ ածել: Չորրորդ, ամբարտաւանութիւն
'ի սիրտս, արհամարհելով գծերագոյնս, և
զմեծամեծս քաղաքին, որք չիցեն ըստ իւ-
րեանց մարդութեան շրջելս 'ի դպրոցս: Հին-
գերորդ, մոռացութիւն Հայկական լեզուի, ընդ
նմին և անտեղեկութիւն 'ի սպառ ազգիս
Հանգամանաց և ժամերգութեան կարգաց:
Վեցերորդ, ցրտութիւն առ ազգն, զի յայլ
ազգս մարգելով, և զնոցին կաթնն դիրով՝
'ի նոսա յարին, և զազգ իւրեանց արհա-
մարհեն: Եթե՛նրորդ, տաղտկութիւն առ քա-
ղաք իւրեանց. զի 'ի մեծամեծ քաղաքս կեն-
ցաղափարելով, և զնոցայն վարս գգնելով,
ընդ այնս հաճին, և 'ի նոսին մօտաւորել
փափաքին, արտահատեալք յիւրեանց քա-
ղաքէ: Եւ եթէ՛ չունէին գտուն և զմեղոց
կարծեմ և ոչ իսկ դառնային այսր, և ոչ ևս
յիշէին զսա: Մեծ վնաս եղև Լիբանանցուց
բնակիլ նոցա 'ի Հոռով, զի որք միանգամ
անդ յամեցան, ոչ ևս դարձան 'ի Լիբանան:
յետ տեսանելոյ ասնն զՀոռով, և յետ բը-
նակութիւն ստանալոյ անդ՝ ո՞վ յօժարեցի
լեռնարհակ լինել: Չայս 'ի բերանոյ նոցա
յուսոյ ես, յորժամ 'ի Լիբանան գնացի:
Ըստ այսմ իմանալի է և մերոցս մանկանց
վիճակ: Աւթերորդ, համաձայն եօթներորդ
բանիս, անհնոյութիւն մնալոյ 'ի քաղաքի
աստ, և հաճութիւն մնալոյ յայլ քաղաքս.
և տորս պատճառն է, զի ըստ գոյոյ և եթ
ընծայեալ են աստ, իսկ ըստ բարւոյ գոյոյ՝
յօտար քաղաքի. վասն որոյ ոչ ևս սորայն՝
այլ օտարին լինի ցանկալի: Այլք տեսի զԼ-
մանս ի Դմրչվար, 'ի Սիպին, 'ի Տեւս, և որ
չուրլ զնոցք աւանք, և յայլ բազում տե-
ղիս, որք ոչ միայն օտարացեալ երեւին,
այլ և յօտարութեան իւրեանց մնալ չաճէին.
և ժամք էր նոցա յիշել ևս զընծայեցուցիլ
իւրեանց զայս քաղաք: Թող զայնոսիկ, զորս
չէ՛ իմ տեսեալ, այլ լուեալ միայն, որք յա-
ւանս Մանաուց են ցրուեալ: Այս, սքեա
վասն փաճառականութեան նստին յայնոսիկ
քաղաքս, բայց ընդ փաճառականութեան վա-
ճառեն և զՀայտութիւն իւրեանց. որպէս տեսի
յօմանս, եթէ՛ զկայ լինեն պաշէին, զՄա-
ճառասան յուրին. դժուարաւ պաշէին, ոմանք
ևս մերժեն: Իններորդ, զաղտել իմն տպա-
ւորութիւն բնաւորութեան այլոց ազգաց,
մինչև երևիլ նոցա ո՛չ ևս այն՝ որ էին, որ
պարտ էր նոցա լինել, այլ՝ այն ինչ՝ որ
չէին, և ոչ պարտաւորելին լինել: Տասներ-
րորդ, այլատարալ իմն կենցաղափարութիւն,
կամ այսպէս ասացից՝ նոր իմն քաղաքակա-
նութիւն՝ անհամաձայն բնաւորութեան իւ-

րեանց, և անկարմար բնակչաց քաղաքս՝ և
անպատեհ Հայկականութեան. որով իբրև
ազաւք սիրամարգացեալք՝ կամին երևիլ
իմն՝ այնպիսի վարմամբ, որ աւերիչն է, և
ոչ շինիչ: Մետասաներորդ, նորասիրութիւն,
ոչ եթէ բնաւոր և կարևոր իրաց, այլ ընդ-
ունայն դարդուց, աւերիչ գգնատուց, քան-
ձապառ ծախուց, և այլն, և այլն: Երկու-
տասաներորդ, անաշխատասիրութիւն. զի
փափուկ իմն անանելով առաւել 'ի Հանգիստ
քան յաշխատանս յօժարամտին. իսկ այս
քաղաք աշխատասիրութեամբ շինեալ է, և
նովին պաշի: Բազում և այլ ինչ է, որ յա-
ւէտ մտօք կարէ կոխիլ, քան բանիւք ճառիլ
յայտմու ժամանակին՝ որ փոփոխեալն է:
Այս ամենայն ակա իւրեանց է, զոր ուսա-
նին. զինչ է՝ զոր ոչ և յայս տպաւորեն.
զոր միանգամ ուսեալն են յոչ բարեաց՝ ոչ
բարւոյսպէս և յայս ածանցեն, և առնեն
զնոսա անբարեգոյնս քան զինքեանս:

Չինչ ապա, եթէ 'ի քաղաքի աստ կանգ-
նեացի դպրատուն, կամ ասացից՝ Աքատե-
միա. ամենայնի սոցա փոխադարձ բարին յա-
լողեացի: Ա. փոխանակ զաղովթեան՝ Վերմե-
ռանդութիւն. ամենեքին որք անդ ուսանիցին,
Վերմեռանդութեամբ բարբաբալ երևեցին.
Վերմեռանդութիւն առ հոգեւորական կեանս,
Վերմեռանդութիւն առ խորհուրդս եկեղեցւոյ, և
այլն: Բ. փոխանակ Թուրքեան հաւատոյ՝
Հաստատութիւն ուղղափառ ճմարտութեան
'ի բան և 'ի գնացս: Գ. փոխանակ ան-
պարկեշտութեան՝ լուսափայլութիւն պար-
կեշտութեան և համեստութեան, մինչ զորեք
իբրև զհրեշտակ Աստուծոյ երևել նոցա: Դ.
փոխանակ ամբարտաւանութեան՝ գեղեցիկ
խոնարհութիւն, փղոցունց առ մեծամեծսն
զիլողութիւն, երիտասարդաց առ ծերագոյնս
յարգութիւն, և յամենայնի առ ամենեոսին
բարեկարգ չափաւորութիւն: Ե. փոխանակ
մոռացութեան Հայկական լեզուագիտութեան
քալլ Հայկաբանութիւն, և Հայկական իրաց
անվթար տեղեկութիւն, և Հայաստանեայց
ժամասացութեան բարեվայելուչ վարժու-
թիւն: Չ. փոխանակ ցրտութեան առ ազգն՝
առ 'ի նոյն Վերմութիւն, զի դուրեանց մօր՝
զՀայոցն ասեմ՝ զկաթն յինքեանս ձգելով,
և 'ի նմին սնանելով 'ի նոյն Վերանին, և
զնոյն ինքեանց բարի համարին: Է. փոխա-
նակ տաղտկութեան առ քաղաք իւրեանց՝
զուարթագին փափաքողութիւն առ 'ի նոյն:
Ը. փոխանակ աւճանութեան առ իւրեանցն
բնակելոյ՝ ցանկալի հաճութիւն առ նոսին
զկեանս վարելոյ. քանիք առ նոսա ընծայե-
ցան ոչ ըստ գոյոյ և եթ, այլ և ըստ բարւոյ

գորչոյ Թ. փոխանակ տպաւորութեան օտար ազգի բնաւորութեան՝ բարի բուսող բերումն բարուց ըստ անոյշ բնաւորութեան թորգոմական ազին։ զի բնաւորութիւն ազգիս մերոյ՝ որպէս և գիտէ՞ք, ցանկալի է ամենայն ազգաց։ եթէ յոյ բարին մարդեցի, խոտան գտցի, իսկ եթէ ի բարին կրթեցի, առաւել ևս ցանկալի գտցի։ Թ. փոխանակ այլատարազ և նորատեսակ կենցաղավարութեան՝ ամենազգաստ առաքինութեան հանդէս, այսինքն կենցաղավարութիւն անոյշ, և կեանք քաղցր, և վարմունք շահողականք, և այլն։ ԹԱ. փոխանակ ընդունայն նորատեսակութեան՝ սէր իմաստութեան, սէր տեղեկութեան մեծամեծ իրաց, սէր կառարկութեան, և այլն։ ԹԲ. փոխանակ անաշխատութեան, փոյթ ջանացողութեան յամենայն իրա օգտակարս և ի շէնարարս։ Այսչափ և այսպիսի բարեմասնութեամբ փայլեալ երեւեսցի քաղաքս ի տնկագծութեան դպրոցի։

Հայեցուք՝ հինգերորդ, և ի բարի շինութիւն քաղաքացեաց՝ ի սեռանել նոցա զընթացս ուսանողացն։ Ո՛վ թէ՛ ի շրջել մանկանց միատարազ զգեստուք, միակերպ շարժածովք, զոյգ զոյգ, պարկեշտ և համեստ զնացիւք, նազելի շարժածովք, զի՛նչ շինութիւն ոչ առնուցուք։ Ի հանդիսանալ նոցա ի հարցմունս, ի բացախայել նոցա ի վիճաբանութիւնս, ի փառաւորիլ նոցին ի քաղաքութիւնս, և յայլ պէսպէս կացուորոս, յոր ցընթութիւն ոչ ցնծասցեն տեսողք։ քանի՞ ևս ծնողք նոցա։ և զոր բարի նախանձ ոչ ձգեսցեն և այլք յանձինս՝ առ ի և ինքեանց արժանաւորելոյ այնպիսի բարւոյ։

Այլ արդ, զայսպիսի և զայսքան բարի տեսանելով մեր առաջի՝ չիցէ՞ մեզ արժանս ի նոյն յօժարամտիլ։ այսպիսի և այսքան բարի յոր հիմնի հաստատութիւն քաղաքիս, և փառաւորութիւն այսր փոքու հասարակութեան, և անունն այսր բարի ժողովրդեան, և այլն ևս՝ Գրանի քանի՞ դժուարին իւրաց ձեռն էարկ քաղաքս՝ քրտնաջան աշխատանք, բազմապատիկ ծախիւք, կորուսմամբ ևս ինչ ինչ իրաց։ և զի՛նչ անտի շահ։ շահ արդարեւ, այլ ոչ այնպիսի, որ համեմատեցի այսմ. սա առ գոյացութիւն հայի, այն ի պատահմունս։ Առանց սորա զայն ամենայն՝ զոր քրտամբ շահեցաք, անքիրտն կորուսեանմէ՞ք. սովա՞ք զոր շահեցաքս, փառաւորազոյնս պահեմք։ Ո՛վ այժմ՝ արգելուցող զձեռն մեր՝ առ ի՞ տոյն յառաջադի լինելոյ. ոչ որ, և ոչ մի. ապաքէն ամենեքին յօժարիմք յայս զի ճանաչեմք՝ թէ այս է մեզ բարի. և սովաւ պահին այն բարիք՝ զորս մեծ համա-

րիք։ չիցէ՞ ապա արժան զյօժարութիւն մեր ի գոյութիւն հպեցուցանել։

Աի ինչ է, որ խափանարարն լինի յորդորամիտ առնելոյ զմեզ։ ինձ չէ՞ օրէնս քաջայայտ առաջի մատուցանել։ դուք ինքնին կարեք մատամբ ցուցանել։ Աղաչայ (այս անուն), դու ինքն կամիս։ Այո՛ւ։ Կարեն, Կարեմ, ասէ։ Եթէ կարել ըստ կամելոյդ կայ առաջի, ընդէ՛ր ապա ներգործութիւն ինչ չերեւցի։ Պատասխանէ։ Ես զի՛նչ ունիմ առնել առանձինն։ Չայսպիսիս ասեն և այլ աղաչաք. և որ սոցին նման բանք իցեն։ Այն յաստեղաց երկնից՝ բանս էարկ առաջի բազմութեան համաստեղութեանց. ո՛չ տեսանէք, ասէ, զի մեզ այսչափ բազում գոլով և մեծամեծք. ոչ կարեմք երեկոյ առաջի աւրեգական, որ առանձինն է և փոքր։ Պատասխանի ետ մին ի ծերագունից նոցա. վասն զի, ասէ, իւրաքանչիւր ոք ի մէն՝ զատեալ է յայլմէ, յիւրն ևեթ հայրնով իրազործութիւն։ եթէ ամենեքին մեզ ոչ ի մերն, այլ ի հասարակացն փութայաք շինութիւն, անտարակոյս յաշողէր մերս պայծառութիւն։ Ահա այս է և ի մերումս խորհրդեան հանդէս։ Զի՛նչ խորհի աղաչայ (այս անուն). Ես զիմ՝ որդիս եղեալ եմ, ասէ, ի դպրոստան. և զամենայն՝ զոր պարտ էր ինձ հուգալ վասն նոցա՝ վճարեալ եմ. և յետ ասկաւուց աւարտեսցի նոցա ուսումն։ զի՛ ևս կայ իմ և զայլոց հոգս ունելոյ, և այլն։ Չայսպիսի ընթեռնումք և ի սիրտս այլոց աղաչայից։ և այս է կարծեմ մեծն, որ արգելս զին՝ ի միջի։ Այլ սակայն զայսպիսիս խորհել նոցա է, որք չունին զհոգ հասարակութեան, այլ ոչ նոցա՝ որք յանձին ունին ի շինութեան պահել զհասարակութիւն. մասնաւորդ որք զիտեն ևս, թէ այս միայն է բարին հասարակաց։

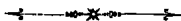
Հարցցուք խորհուրդ ցերանելի առաքեալն Յակոբ, զի՛նչ առ ի նմանէ շնորհեսցի մեզ պատգամ։ « Որ ոք գիտիցէ, ասէ, զբարեմ, և ոչ առնիցէ, մեղք են նմա »։ Այլ կարծե՞ք՝ թէ զայս ասէ առաքեալն Հայելով սոսկ ի պահպանութիւն պատուիրանաց Տեառն. զի թէ՛հէտն յայն Հայեսցի ըստ իւրումս առաջադրութեան, այլ այս բանք ըստ ինքեան հային յայն ամենայն, որ է հարկաւոր բարի յո՛ւ և իցէ կարգի։ Եթէ՛ ոք գիտասցէ, թէ այս ինչ բարի է վասն տան իւրոյ, առանց որոյ վտանգի սուռն իւր, և ոչ արասցէ՛ մեղք են նմա, այսինքն է՝ վտանգ և վնաս է նմա։ Ըստ այսմ և որ տէր է քաղաքի և հոգատար հասարակութեան, եթէ՛ գիտասցէ՛ թէ այս ինչ բարի է, առանց որոյ վտանգի հասարակութիւնն, և ոչ արասցէ, մեղք են

նմա, այսինքն փնտս մեծ։ Տէր էք այսր փոքու հասարակութեան և հոգատար, և 'ի ձեռս ձեր է հասարակութիւն սորա. մանաւանդ թէ՛ և տեսութիւն համարէն հայկազեանս գրուի. զի թէ սորայս ուղղութեաց կատարեսցի, իբր յընթացից արեգական համանգամայն և աղինս մեր մխիթարութեան լոյս ծագեսցէ։ Եւ գիտակ իսկ էք, թէ առաջի եղեսալս մեր՝ բարի է հասարակութեանս, առանց որոյ վտանգ գուշակի, վրտանգ աղքատութեան, վտանգ տարագնացութեան բազմաց, վտանգ տաղտուկութեան հայկականութեան, վտանգ ցրտութեան աղքայնոց, և այլն. մեղք է ապա ոչ առնելու։ Եթէ ընդդիմութիւն ինչ կայցէ, ունիք կարողութիւն բառնալոյ 'ի միջոյ. կամ գոնէ խորհեալիք և քննեալիք թէ զինչ ընդդիմութիւն իցէ այն՝ զոր չիցէ հնար փնել։

Եթէ տէր էք հասարակութեանդ, արժան է տերանցդ ցուցանել զտէրութիւն ձեր 'ի գործադրութիւն այսր։ Կառավար էք քաղաքիս. արժան է կառավարչացդ յայտնի առնել զկառավարութիւն ձեր յայսպիսի ծանր իրողութեան. Ղեկավար էք այսր նաեւ,

արժան է ձեզ ուղեորել յայն՝ որ նաւահան գիտսն է սորա։ Գլուխ էք մարմնոյս գեղեցկութեան. արժան է ազդել 'ի բարեյափութիւն անդամոց զայս սնունդ կենդանական։ Սինք էք հաստատութեան վայելուչ շինուածոյս. սովաւ միայն կարող էք անկործան պահել զսա։

Մի համարիք թէ իբրև մարդիկ՝ և կամ իբր մարդկային հնարիւք ունիցիք հաստատել զսա, այլ՝ իբրև փոխանորդք ամենաբուհատ նարտարապետին, և իբրև գործարանք ամենագոր շոգւոյն. առաջնորդեալք ոչ ստեղծականս տկարութեամբ, այլ՝ ամենակարող տեսչութեամբ բոլորեցունց. և խնամարկեալք 'ի պաշտպանողական հովանաւորութենէ Տիրամօր սրբոյ Աստուածածնին, և նպատաւորեալք 'ի բարեխօսութենէ հօր մերոյ սրբոյ Լուսաւորչի, և մօրս մերոյ սրբուհւոյ Եղիսաբեթի, և ամենայն սրբոց։ Ասորս ուղեք ընծայից զայս իմս զուգնաբեայ և փանաքի հաստածած բանի՝ 'ի բաղձանաց արտիս խնկաւորեալ՝ ընդունելութեան սուրին փափաքիմ և տարփալի ըղձանօք սպասեալ մնամ։

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԶԱՆՏՐԻ ՅԱՐԵՒԵԼՍ

(Շար տես յ'էջ 119)

ԼԸ

Պատմութիւն և նկարագրութիւն Գեղարդայ կամ Այրիվանից. — Գիշերային հանդիսին երևոյրք. պար և երգեր. — Աւանդութիւն Քրդաց ներկայութեան վրայ. — Գեղարդայ աղբիւրք։

Ժամանակն է արդ մի քանի խօսք ընելու Գեղարդայ եկեղեցւոյն կամ մանաւանդ վանաց վրայ, որ բոլոր Հայաստանի մէջ հրաշակաւոր եղած է, հոն պահուած երկու նըլխարաց համար, մին՝ Քրիստոսի սուրբ Գեղարդը, և միւսը՝ Նոյի տապանին տախտակ մը, որոնք ներկայապէս յիշմիածին կը գտնուին։ Մինչև ցարդ Այրիվանք կը կոչուի նա, անտարակոյս մասամբ իւրեք քարածայոյի մը մէջ փորուած լինելուն պատճառաւ։ Անոր հիմնարկութիւնը, շորորդ գարու մէջ, Ս.

Գրիգոր Լուսաւորչի կ'ընծայուի. սակայն բնաւ հակառակ փաստ մը չի կայ այն եւթադրութեան, թէ անիկայ մեհեան մ'եղած ըլլայ, զոր յետոյ փոխեր են յեկեղեցի քրիստոնէից։ Ի՞նչ պատճառաւ Տրգատ, երբ հոն կէ մի քանի մղոն հեռու Գառնոյ մէջ հոյաւ կապ չէնքեր կը կառուցանէր, չէ ընտրած այս փառաւոր տեղը, հոն կանգնելու կամ լաւ ևս փորելու համար՝ հայկական դիցմահններ. որովհետեւ Գեղարդ մասամբ մը ձեռակերտ չէնքէ կը բաղկանայ, և մասամբ